

АНТИКОМУНИСТИЧЕСКАТА СЪПРОТИВА В БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1944 г.: БЕЛЕЖКИ ПО ДОСЕГАШНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ, ТЕМАТИКАТА И ОСНОВНИТЕ ПРОБЛЕМНИ ВЪПРОСИ

Николай Проданов

ANTICOMMUNIST RESISTANCE IN BULGARIA AFTER 1944: NOTES ON THE CURRENT RESEARCH AND MAIN TOPICS

Nikolai Prodanov

Abstract

This article focuses on some of the problems relating to studying and preserving the memory of the anticommunist resistance in Bulgaria after 1944. In the last two decades several social factors that maintain inappropriate atmosphere and not so good conditions for research on this topic has been occurred. The article outlines these factors and emphasize on some negative trends in the previous studies. Some key issues are formulated. According to author this issues need to a serious future research.

Key words: *Communist Bulgaria, Anticommunist resistance, Historiography*

1. Въведение. Настоящият материал отразява мнението на автора за някои от най-съществените и актуални обществени въпроси, свързани с проблематиката за съпротивата на част от българите срещу комунистически режим в страната след 9 септември 1944 г. Според мен, те биха могли да се обединят в две големи групи – проблеми, стоящи за разрешаване пред българските историци в тесен изследователски план¹ и проблеми на обществената памет за случилото се в страната между 1944 и 1989 г. Написаното няма претенции за изчерпателност – нито като библиографски преглед, нито по същество.

По-скоро статията се опитва да акцентува върху някои аспекти от актуалната “фотография” на визираната проблематика.

2. Изследователски проблеми

2.1. Фактори, които формират обществената основа за проучванията върху антикомунистическата съпротива. Мисля, че една значителна част от колегите в българската професионална историческа колегия биха се съгласили, че резултатите от наличните изследвания върху антикомунистическата съпротива (и най-вече онази, стояща извън дейността на политическата партийно организирана опозиция) в България след 9 септември 1944 г. не могат да задоволят и средно критичен историк. Причините за тази нерадваща ситуация са многобройни и са както обективни, така и субективни. Някои от тях са следните:

а) В страната продължава да липсва **цялостна политическа воля** за разкриване престъпленията на комунизма и съответно съпротивата срещу него. Спецификата на българския преход към пазарно стопанство и демократичен политически модел през последните повече от двадесет години обуслови много силно присъствие в политическия живот на страната на леви и близки до тях формации. Дотолкова доколкото те са приемници на Българската комунистическа партия, в техните програми и конкретни действия не присъстват въпросите за изучаване и осъждане на престъпленията на комунизма и за съпротивата срещу режима. Десните формирания, заети с решаването на други управленски въпроси и в плен на актуалната конюнктура, също не отредиха на визирия въпрос съответстващото му място. Странният документ, наречен *Закон за обявяване на комунистическия режим в България за престъпен*² бе приет късно, по подчертано предизборни съображения и не изигра практическа никаква роля. Гражданското общество в страната все още няма в достатъчна степен изследователския и материален ресурс за последователна и ефективна работа в разглежданото направление³.

б) Отсъствието на политическа воля за разкриване престъпленията на комунизма и за изучаване съпротивата срещу комунистическия режим доведе до сложната ситуация около значителна част от **историческите извори**, съдържащи информация по тази проблематика. Поради нейния специфичен характер, в течение на годините

тя се е отлагала изключително в архивите на репресивните органи и в архивите на някои висши ръководни органи на комунистическата партия. И докато архивите на БКП станаха достъпни за ползване много скоро след 1989 г. и то без прилагането на сложни бюрократични процедури, с ползването на архивите на репресивните органи продължава да има проблеми⁴. Нямам намерение тук да се спирам на дългата епопея с архивите на Държавна сигурност; тя е достатъчно добре позната не само на историците, занимаващи се с най-нова история на България, но и на практически всеки българин с минимални обществени интереси.

в) Сложно стоят и проблемите с наличните към момента **мемоарни източници**. Те страдат от характерните за жанра слабости – прекомерно силно присъствие в текста на съответната личност, неточности, предизвикани от отдалечеността на събитията и дори опити за манипулиране на историческия материал. Последното е характерно напр. за някои мемоари на бивши служители на репресивните органи; те, разбира се, виждат в написването на спомени най-вече средство за извоюване на една прилична и дори авторитетна публична позиция в наше време. И докато напр. за мемоарите от времето преди 9 септември ние разполагаме с мощно средство за тяхното оздравяване и плътно доближаване до автентичната историческа ситуация – и това са документалните материали, то по отношение на спомените за времето след 9 септември доскоро тази възможност в значителна степен липсваше.

Разбира се, има и спомени, написани крайно добросъвестно, които могат да бъдат използвани без съществени резерви⁵. Те обаче със сигурност са малцинство.

2.2. Актуално състояние на проучванията. Сложната ситуация с документалните източници за съпротивата на българите срещу налагането на комунизма в значителна степен обуслови донякъде пасивната позиция на мнозина български професионални историци, привикнали да пишат в традиционната позитивистка и неопозитивистка парадигма. Те къде съзнателно, къде несъзнателно страняха от въпросната проблематика, оставяйки я за по-добри времена, когато въпросите около документалните източници бъдат решени.

Естественият място на професионалистите в изследването на проблематиката (и особено въпросите на въоръжената съпротива)

беше заето в голяма степен от непрофесионални историци. Техните творчески изяви по принцип не следват основни академични правила, които са валидни за професионалните историци. Липсата на надеждни документални източници в повечето случаи не представлява проблем за тях, доколкото те са склонни в много отношения да се доверяват (в някои случаи преобладават!) на спомени (вкл. собствените!) и на недостатъчно проверени твърдения с неясен произход.

Понякога написаното от непрофесионалните историци рисува картини, неадекватни на историческите обстоятелства. В някои наскоро издадени публикации проличава дори и тенденциозност – най-вече реализирана чрез стремежа да се представи антикомунистическата въоръжена съпротива като масово, обхванало всички слоеве на българското население, движение. Може би най-краен пример в това отношение са произведенията на Николай Илиев, ветеринарен лекар и политически секретар на политическа партия. В един свой дълъг материал, посветен на въоръжената антикомунистическа съпротива в България той застава зад твърдения, които не могат да бъдат доказани: напр. според него, общият брой на участниците в нелегални групи, организации и горянски чети надхвърлял 20 000 души⁶. В друг свой материал той отново споменава числото 20 000, но този път прави опит да го обясни по следния начин: „Това ни дава пълно основание да допуснем и няма да сме далеч от истината, че броят на горяните, които са действали през периода от 1944 до 1955 г., когато горянското движение постепенно започва да заглъхва, е много по-голям – някъде в порядъка на около 6-7 хиляди души, а като прибавим към тях броят на въоръжените нелегални бойни групи, готови всеки момент да излязат в Балкана, техният брой надхвърля 20 000 души”⁷. Веднага може да се зададе въпрос, на който трудно може да се намери отговор – по каква методика и чрез какви източници са преброени хората във „въоръжените нелегални бойни групи, готови всеки момент да излязат в Балкана”⁸?

За да покажа конкретния механизъм за създаването на митове, нямащи нищо общо с историческата истина, искам да обърна внимание на един конкретен детайл от написаното върху може би най-мощния въоръжен сблъсък между органите на МВР и горянските формирания – разгрома на т. нар. Втора Сливенска чета в периода

31 май – 3 юни 1951 г. В хронологически най-ранния материал, посветен на тази битка – спомен на конкретен участник в нея, офицер от Държавна сигурност⁹ – изобщо не се споменава кой ръководи операцията на обединените сили на Вътрешни войски и Държавна сигурност; твърде вероятно авторът, който по това време е младши офицер, просто да не знае тези подробности. В документална повест, издадена през 1987 г., чийто автор е ползвал оригинални исторически документи, като ръководители на акцията се посочват първият зам.-министър на вътрешните работи ген.-лейтенант Георги Кумбилиев и началника на Вътрешни войски ген.-майор Димитър Гилин¹⁰. Тяхното присъствие е логично – тази операция е най-голямата до този момент за частите на Вътрешни войски и затова участието на техния командир е напълно естествено; от друга страна, в нея участват и служители на МВР, които не са част от Вътрешни войски и е нормално общото ръководство да бъде в ръцете на началник, стоящ по-високо в служебната йерархия от Гилин.

В книга, издадена след 1989 г. от политик и непрофесионален историк, която има амбициите да пресъздаде цялостен образ на антикомунистическата съпротива в България след 9 септември, ръководството на операцията е представено по друг начин. Твърди се, че тя е ръководена от „група генерали“ (?) под контрола на Кумбилиев. Нещо повече – според тази версия преки наблюдатели на операцията са министър-председателят Вълко Червенков¹¹ и министърът на вътрешните работи Георги Цанков, които контролирали действията чрез „комуникативната съоръженост“ на бронирана кола, разположена край с. Калояново¹². По-късно в писанията на вече споменатия Николай Илиев „брониранията кола“ се превръща в „танк“, а Георги Цанков се трансформира в Антон Югов¹³. Вероятно е излишно да споменавам, че тези твърдения не се позовават на никакви документални източници. Съображенията на Илиев за спомената промяна са твърде прозрачни – „танк“ звучи по-внушително от „бронирания кола“; министър Георги Цанков е много по-непозната историческа фигура в сравнение с Антон Югов¹⁴.

Един поглед в достъпния за ползване от 2006 г. архивен фонд на Вътрешни войски показва, че „старши оперативен началник“ при Сливенската операция е зам.-министър Кумбилиев, а „старши общо-

войскови началник” е ген.-майор Гилин; няма никакви споменавания за присъствие на Червенков и Цанков/Югов¹⁵.

Подобни измислици представляват класическа „мечешка услуга” по отношение на изследванията върху антикомунистическата съпротива. Тази съпротива е част от живота на значителна част от българския народ; тя в голяма степен е притеснявала комунистическата власт; в нея участват достойни и дори героични българи. В този смисъл всякакви преувеличавания са не само излишни, но и са в състояние да дискредитират изучаването на цялата проблематика.

За жалост, в някои случаи и професионални историци си позволяват лековато отношение към проблематиката. Най-яркият пример в това отношение са публикациите на Диню Шарланов. В тях присъства същият „бригадирски” ентузиазъм, добре видим в неговите съчинения отпреди 1989 г., същите методи и дори същия език. Така както преди 1989 г. е възхваляван Отечествения фронт¹⁶, така сега се възхвалява антикомунистическата съпротива в страната.

Една от интерпретациите на Д. Шарланов, с която не мога да се съглася, е неговата версия за някои аспекти от дейността на радиостанция „Горянин”. Наред с информационните и пропагандни рубрики на радиостанцията, Шарланов акцентува на обстоятелството, че „Горянин” излъчва и кодирани вербални послания, както и шифровани петцифрови съобщения на телефония, предназначени за нелегалните антикомунисти в България. На пръв поглед чрез тези засекретени излъчвания се предават указания за съпротивата. В този смисъл, Шарланов е склонен да вижда ролята на радиостанцията дори и като ръководен и координиращ център на антикомунистическата съпротива.

Шарланов обръща внимание на обстоятелството, че в архивите на ДС липсват сведения за дешифрирането на тези съобщения¹⁷. Според мен, такива сведения няма и да бъдат намерени, защото съобщенията никога не са били разшифровани; няма и да бъдат. Причината е, че най-вероятно тези съобщения не крият в себе си никакъв смисъл, а са произволни цифрови и вербални комбинации. Държавна сигурност не само не успява да ги дешифрира, тя не успява да залови дори и един нелегален, на който да са дадени указания да следи предаванията на „Горянин” и да е снабден със съответния шифър.

Налага се следният извод – „Горянин” излъчва тези съобщения не като част от някаква своя агентурно-оперативна работа, а като естествено продължение на пропагандната си дейност. Чрез визираните съобщения се постигат няколко цели – на слушащите предаванията се внушава, че някъде в страната съществуват въоръжени групи, намиращи се във връзка с чужбина. Това поддържа определена степен на увереност у аудиторията, че е възможна външна интервенция, насочена против комунистическия режим. На второ място, чрез тези предавания се ангажират ресурси на Държавна сигурност и се поддържат напрежение и несигурност у служителите ѝ.

Съществуването и дейността на „Горянин” е част от пропагандната антикомунистическа кампания, организирана и провеждана от американски държавни институции в контекста на Студената война. Доколкото в дейността на „Горянин” участват и българи, те имат технически функции, свързани с вербалната комуникация на български език. Те най-вероятно дори не подготвят съответните материали, а със сигурност са лишени от възможността да влияят по някакъв начин на политическата насоченост на предаванията.

Най-същественото доказателство за тази теза е обстоятелството, че заедно с „Горянин”, от същите технически съоръжения, разположени на територията на американска военна база в покрайнините на Атина, излъчва и радиостанция „Христо Ботев”¹⁸, която е на позициите на т. нар. „национален комунизъм”. Неслучайно Д. Шарланов заобикаля в книгите си дейността на тази радиостанция. Съществуват въпроси, на които той, в рамките на цялостната си визия за „Горянин”, не би могъл да отговори. Някои от тези въпроси. Кои са българските политически емигранти, които стоят на позициите на „националния комунизъм”, които одобряват политиката на Тито и които биха представлявали естествената кадрова база за дейността на „Христо Ботев”? Такива просто няма. Как се съвместяват в идеологически смисъл предаванията на „Горянин” и на „Христо Ботев”? Никак, защото едната радиостанция пропагандира традиционната буржоазна демокрация, а другата – югославския модел на социализма. Съвместната работа на двете радиостанции би могла да бъде разбрана, единствено ако приемем, че това са две страни на една и съща пропагандна акция на съответните американски служби, пред-

назначени за различни слушателски групи в сталинско-комунистическа България. В този смисъл е много съмнително дали имаме сериозни основания да смятаме дейността на радиостанция „Горянин“ като част от антикомунистическата съпротива на българите.

2.3. Основни нерешени изследователски въпроси. Изброевите по-долу въпроси не представляват изчерпателен списък на проблемите, по които трябва да се концентрират изследователски усилия. Според мен, посочените въпроси са съществени и съдържат в себе си сериозен информационен и оценъчен потенциал.

а) Условия и предпоставки за антикомунистическата съпротива в България. Тук би трябвало да се включат такива въпроси като идеологическото приемане/неприемане на комунизма от значителни части от българското население, в каква степен посегателството върху частната собственост активира антикомунистически действия, традиционната партийно-политическа система отпреди 9 септември като естествена бариера пред комунизма и др.

б) В каква степен антикомунистическата съпротива след 9 септември има пряка или косвена връзка и приемственост с антисталински и антикомунистически възгледи, настроения и действия отпреди това? В тази връзка е и важният въпрос за пронацистката антикомунистическа съпротива след 9 септември: доколко има такава, в какви форми се проявява и, разбира се, най-същественото – в каква координатна система на ценности би могла да бъде поставена¹⁹. Тук трябва да се дискутира и проблемът защо непосредствено преди и около 9 септември толкова малко българи напускат страната? Българските икономически, политически и други елити не виждат ли и не съзнават ли какво се задава от североизток?

в) Някои въпроси, свързани с легалната опозиция на отечественофронтовската власт, напр. доколко опозицията всъщност играе ролята на легитимиращ елемент на новия политически модел.

г) Необходимо е да се въведе определена диференциация сред антикомунистическите въоръжени групи, а именно кои от тях са проявление на ясното политическо непризнаване на новия режим и доколко някои от тях не са нищо повече от инструмент на чужди специални служби. Тук би могло да се използва същият подход, който съм приложил в настоящия текст спрямо радиостанция „Горянин“. Особе-

но показателни в това отношение са някои въоръжени чети в Трънско-Брезнишкия край, за които е известно, че са организирани и подпомогани от югославската УДБ-а (Титовата Държавна сигурност)²⁰.

д) Възможно е определено задълбочаване на изследванията върху антикомунистическата съпротива в някои специфични обществени сфери – религиозната, областта на изкуството, културата и науката.

е) Необходимо е да се изследват бунтовете и случаите на неподчинение в армията във войната срещу Германия. До този момент тази проблематика е като цяло пренебрегвана²¹.

ж) На основата на енергично събиране на емпиричен материал е възможно и необходимо да се продължат обещаващите проучвания по темата „Антикомунистическата съпротива и обикновения човек“.

з) Специално внимание заслужава големият проблем за същността, методите, конкретните действия и др. на репресивния апарат срещу антикомунистическата съпротива. Тук могат да се набележат цяла поредица от подвъпроси. Такива са напр. следните:

– как се съвместяват двата успоредни процеса – по формирането на апарата за сигурност на тоталитарната държава и по противоборството му с антикомунистическите сили;

– изследването на всички силови структури в МВР, вкл. Вътрешни войски, резервната милиция, въоръжените работнически отряди, изстребителните батальони;

– методите и средствата, използвани от органите за сигурност;

– особено интригуващ въпрос е дали **целият репресивен апарат на държавата е хомогенен в действията си**. Напр. тук са много интересни случаите, когато между органите на МВР и тези на Прокуратурата има случаи на несъгласие по политически следствия и съдебни дела, прерастващи понякога в яростно противопоставяне; използването на висшите партийни органи като арбитър в споровете и наказанията, вкл. и уволненията на прокурори²².

3. Проблеми на обществената памет за комунизма и съпротивата срещу него. Употребявам понятието „обществена памет“ в по-широк смисъл, отколкото напр. тривиалното „спомен за комунизма“. В „обществена памет“ за комунизма съм склонен да включа не само чисто фактографското знание, но и отражението му в системата

от ценности на съвременното общество и особено върху тази на младото поколение.

Вън от съмнение е изводът, че в съвременна България има ценностен вакуум. Той, покрай всички други свои негативни последици, е на път да формира, особено у младите, скептицизъм и равнодушие към политическата демокрация. Този скептицизъм и равнодушие са в състояние да превърнат определени младежки групи в подходяща среда за радикални, най-вече крайно леви идеи и действия²³.

В обществената картина на съвременна България не се забелязва наличието на позитивно въздействие на злощастния ни исторически опит от най-ново време върху ценностната ориентация на младите. Склонен съм да приема, че една от основните причини за това са комуникационни затруднения. В този смисъл от особена важност е създаването в съвременна България на някои институции, доказали обществената си ценност в други страни от бившия социалистически лагер – напр. институти за изследване престъпленията на комунизма²⁴. Българският практически опит в тази насока все още е беден²⁵. Все в този смисъл са обществено потребни национален паметник на жертвите на комунизма, музей на комунистическата диктатура, музей на тоталитарното изкуство. На базата на научните исторически проучвания е необходимо да бъде съставен учебник за изучаването на комунизма в училище и енциклопедия на българския комунизъм.

4. Заключение. Накрая ще си позволя да споделя убеждението си, че в последните години (а вероятно това ще продължи и в близкото бъдеще) периодът от историята на България, чието изследване представлява най-значим обществен интерес, е този след 9 септември 1944 г. В същото време именно проучванията на този период могат в най-голяма степен да позволят на български и чужди изследователи да покажат своите познания, професионализъм, смели идеи. При тези изследвания са и най-добрите условия засега за привличане на неизвестни документални извори и текстове от сферата на „устната история” и най-голямата вероятност да се достигне до плодотворни дискусии. Смяя да изразя надеждата си, че всички тези обстоятелства ще привличат нови (в това число и начинаещи!) изследователи. Част от тях вероятно ще се насочат и към проблематиката на антикомунистическата съпротива, която се нуждае от системна проучвателска работа, нови подходи и нови гледни точки.

БЕЛЕЖКИ

¹ В този смисъл материалът се явява своеобразно продължение на статията на Румяна Тодорова под заглавие „Опозицията в България след 9. IX. 1944 г. в творчеството на българските историци”, публикувана в сборника „Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954”, издаден в Сливен през 2000 г.

² Държавен вестник, бр. 37, 5 май 2000 г.

³ Значимо изключение от този извод е дейността на Института за изследване на близкото минало.

⁴ Въпреки енергичната и много полезна работа на т. нар. Комисия по досиетата.

⁵ Добър пример за това е книгата на **Веселин Бранев** „Следеният човек. Спомени предизвикани от документи”. С., 2007.

⁶ **Илиев, Н.** Въръжената антикомунистическа съпротива. – Про и анти, бр. 39–45, 2007 г.

⁷ **Илиев, Н.** Горяните: истинската съпротива. На електронната страница <http://pro-anti.net/component/content/article/1078.html>. Ползвано на 11 юли 2011.

⁸ В други изследвания присъства значително по-реалистичния число 3500–4100 горяни – участници във въръжената антикомунистическа съпротива. Вж. **Шарланов, Д.** История на комунизма в България. Т. II. Съпротивата – възникване, форми и обхват. С., 2009, с. 134–135.

⁹ **Богданов, К.** Историята на една операция. – Антени, бр. 37, 12 септември 1979.

¹⁰ **Асенов, М.** Ехо от куршуми. Хроника за сливенската акция, 1951 година. С., 1987, с. 36, 61, 105.

¹¹ Личното присъствие на генералния секретар на БКП и министър-председател, зет на Георги Димитров и човек, който смята себе си за изтъкнат идеолог и теоретик на марксизма-ленинизма, на някаква операция на МВР, дори и от мащаба на Сливенската, е повече от невероятно.

¹² **Огойски, П.** Записки за българските страдания 1944–1989 г. Кн. 2, С., 2008, с. 202–203.

¹³ **Илиев, Н.** Въръжената...бр. 42, с. 7.

¹⁴ Илиев не знае, че още през 1949 г. Антон Югов е сменен от поста министър на вътрешните работи; към 31 май – 3 юни 1951 г. Югов е министър на промишлеността и няма никаква теоретична или практическа необходимост и възможност той да присъства при разгрома на горянското формиране в Сливенско.

¹⁵ Държавен военно-исторически архив (ДВИА), ф. 2255 (Вътрешни войски), оп. 1, а. е. 97, л. 555.

¹⁶ Вж. напр. **Шарланов, Д.** Създаване и дейност на Отечественият фронт (юли 1942 – септември 1944 г.). С., 1966.

¹⁷ **Шарланов, Д.** История..., Т. II..., с. 287.

¹⁸ Да не се бърка с радио „Христо Ботев“, предаващо от съветска територия в годините на Втората световна война или с актуалната радио-програма „Христо Ботев“ на Българското национално радио.

¹⁹ Безспорно успешната книга на **Никола Алтънков** „Кой победи. Националното правителство във Виена, септември 1944 – април 1945“. С., 2009 като че ли не дава отговор на този въпрос.

²⁰ В този смисъл съм съгласен с диференциацията, която въвежда Д. Шарланов. Вж. **Шарланов, Д.** История..., Т. II..., с. 133.

²¹ Публикувани са някои неособено впечатляващи материали. Вж. напр. **Жеков, М.** Бунтът в 7-ми пехотен Преславски полк Шумен и 5-ти артилерийски полк Шумен – есента на 1944 г. Шумен, 2010. В брошурата се отбелязва отказът на военнослужещи от посочените две армейски части да заминат за фронта през втората половина на октомври 1944 г.

²² През лятото на 1949 г. се стига до ситуацията, при която тогавашният пом.-министър на вътрешните работи Руси Христов отправя писмо до Секретариата на ЦК на БКП, в което обвинява Прокуратурата в „непартийно отношение“ към органите на сигурността. Стига се до искания на Държавна сигурност за смяна на Главния прокурор и за уволнения на конкретни прокурори. Вж. АМВР, ф. 1 (Секретариат на МВР), оп. 1, а. е. 836, л. 7–19.

²³ Напр. „Комунистическо движение „Че Гевара“ – България“.

²⁴ Напр. като чешкия „Институт за изследване на тоталитарните режими“, румънския „Институт за разследване на комунистическите престъпления“, „Мемориал“ – руско историко-просветителско, правозащитно и благотворително общество, Центъра за изучаване на геноцида и съпротивата на жителите на Литва, House of Terror – Унгария, Музея на окупациите в Естония и др.

²⁵ Трябва обаче да се отбележат сайта на Христо Христов „Държавна сигурност.com“ и Центъра за памет за съпротивата срещу тоталитаризма „Хана Аренд“.

ЛИТЕРАТУРА

Архивни източници

Държавен военноисторически архив (ДВИА), ф. 2255

Архив на Министерството на вътрешните работи (АМВР), ф. 1

Публикации

Асенов, М. Ехо от куршуми. Хроника за сливенската акция, 1951 година. С., 1987.

Алтънков, Н. Кой победи. Националното правителство във Виена, септември 1944 – април 1945. С., 2009.

Богданов, К. Историята на една операция. – Антени, бр. 37, 12 септември 1979 г.

Бранев, В. Следеният човек. Спомени предизвикани от документи. С., 2007.

Жеков, М. Бунтът в 7-ми пехотен Преславски полк Шумен и 5-ти артилерийски полк Шумен – есента на 1944 г. Шумен, 2010.

Илиев, Н. Въръжената антикомунистическа съпротива. – Про и анти, бр. 39–45, 2007.

Огойски, П. Записки за българските страдания 1944–1989 г. Кн. 2, С., 2008.

Тодорова, Р. Опозицията в България след 9. IX. 1944 г. в творчеството на българските историци. – В: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954, Сливен, 2000.

Шарланов, Д. История на комунизма в България. Т. 2. Съпротивата – възникване, форми и обхват. С., 2009.

Шарланов, Д. Създаване и дейност на Отечественият фронт (юли 1942 – септември 1944 г.). С., 1966.

Интернет източници

Илиев, Н. Горяните: истинската съпротива. На електронната страница <http://pro-anti.net/component/content/article/1078.html>. Ползвано на 11 юли 2011.